

MÁTHÉ JÓZSEF

VALÓSÁG ÉS FIKCIÓ PETELEI ISTVÁN NOVELLÁIBAN

ABSTRACT: (*Réalité et fiction dans les nouvelles d'István Petelei*) En s'appuyant sur des oeuvres littéraires théoriques modernes (R. Ingarden, H. Markiewicz), l'auteur de l'étude constate que dans les oeuvres fertiles en événements, le caractère de la fiction, la manière et le rôle de la fictivité se montrent surtout dans l'analyse du caractère et du milieu, dans l'intrigue et dans la création des situations.

Les héros caractéristiques des nouvelles d'István Petelei (conteur hongrois de Transylvanie du siècle dernier) peuvent être classés parmi les personnages nommés "analogues". La plupart de ces personnages étaient formés des modèles vivants que l'écrivain avait rencontrés dans son entourage provincial, ou bien au cours de ses voyages en province, faits comme reporter. Ce sont des personnages analogues-fictifs de la société s'embourgeoisant d'une manière ambiguë: à cause de leurs sorts tragiques ou tragico-comiques, à cause de leurs manières de vivre, ils sont en deçà du fantastique, non loin de la réalité de tous les jours.

Dans ses nouvelles-feuilleton, Petelei ne donne qu'un rôle minimum à l'action extérieure, à "l'intrigue" conventionnelle, pour pouvoir expliquer le pouvoir de chaque démarche décisive.

Dans la représentation il cherche à exprimer la totalité intensive, c'est pour cela que dans ses oeuvres ce sont la psychographie détaillée, les fines descriptions, les paysages et les impressions qui dominent.

Grâce à la concision structurale et à l'atmosphère des impressions, ces nouvelles peuvent être rapprochées des ballades.

1. A fikció egyik kulcsfogalma a modern irodalomtudománynak. Kitalálást, a valóságtól való sajátos eltávolodást-eltugaszkodást jelent; olyan szellemi konstrukciót, mely eltér az adott világ tapasztalati konstrukciójától (J. Kleiner)¹, és részben rokon értelmű a fantasztikummal. Jelentéstartalma voltaképp sűrítetten összegezi mindazt, amit az egyedi és általános, a konkrét és elvont, a jelenség és lényeg problematikája magába foglal. Henryk Markiewicz írja ezzel kapcsolatban: "az irodalmi műben ábrázolt tárgyak mintegy konkrét általánosítások, miközben az, ami egyedi, az fiktív (vagy legalábbis részben fiktív), s az, ami általános, megegyezik a valóságról alkotott általános tudásunkkal"² André Gide vallomását idézi, aki szerint:

"Ez a kérdés lényege: az általánost az egyedín keresztül kifejezni, az egyedivel elérni az általános kifejezését (...). Olyan regényt szeretnék írni, mely éppoly igaz volna, s egyszersmind éppolyan távol állna a valóságtól (...), olyan emberi és olyan fiktív, mint az Atalia, a Tartuffe, vagy a Cinna."³ Végző soron és lényegében tehát a fikció kapcsán az irodalmi mű valóságtartalmáról, ismeretértékéről van szó, arról a komplex összefüggés-hálózatról, amelyben a műalkotás létrejön, funkcionál és meghatározódik mint *szellemi-esztétikai teljesítmény, minőség*. Vagyis, a fikció szerepét vizsgálva, rendszerint arra keresünk választ, hogy a műalkotás mint szubjektív produktum, különös, "teremtett világ" (Cs. Gyimesi Éva) miként és milyen mértékben felel meg a térben és időben adott objektív világnak, mennyire "távolodott el" tőle az író, illetve mennyire maradt hozzá "közel", milyen művészi "léptéket", modellt alkotott róla. Egyes irodalomteoretikusok egyébként kerülnek a "fikció" műszó használatát (M. Krieger, W. Kayser, M. Kridl), mivel "az irodalmi műben ábrázolt világot többnyire önmagában zárt, teljességgel önálló és az irodalmon kívüli valósággal összehasonlíthatatlan nyelvi képződményként fogják fel", s inkább a műben előforduló mondatok és ítéletek jellegére összpontosítják figyelmüket.⁴ Beszélnek többek között: 1. valóságosan létező személyekről, tárgyakkal szülő, *valódi* ítéletekről és 2. nem valóságosakra utaló, *fiktív* ítéletekről. Ez utóbbi ítéletfajta lényegében azonos azzal, amit Roman Ingarden *quasi-ítéletnek* (*quasi-kijelentésnek*) nevez, s amely többé-kevésbé valamennyi műalkotásra jellemző⁵, hiszen a valóság-tartalom tulajdonképpen ezáltal és ennek arányában jut a műben érvényre.

A valóság és fikció szférája között persze alkotók, művek, műfajok szerint -- még egy bizonyos koron és irányzaton belül is -- különböző lehet az egyedi és általános viszonya, más-más az eltávolodás-eltérés-megfelelés foka, mértéke, azaz: rendkívül széles és változatos a valóságra közvetlenül vonatkozó valódi ítéletek és a csupán közvetve, áttételesen igaz, fiktív (*quasi*-)ítéletek érvényességi skálája. Mindenesetre -- hangsúlyozza Péczely László --: "jogos, sőt szükséges a műbeli fikció és az életbeli valóság szembeállítás. Nem abból a szempontból, hogy az irodalom aggodalmaskodó hűséggel másolja-e a valóságot, hanem annak megállapítása érdekében: a lényegét, a valóság logikáját illetően analóg-e vele, más szóval, nem sérti-e meg a valószerűség esztétikai követelményét. Ez pedig azt jelenti, hogy nem állhat ellentétben a lélektani, a szociológiai és kortörténeti igazsággal."⁶

2. Eseményes művekben, amelyek közül bennünket most közelebbről a prózai kisépika érdekel -- a fikció jellege, a fiktitivás módja és szerepe főleg a jellem- és környezetrajzban, a cselekménybonyolításban és szituáció-teremtésben mutatkozik meg. Markiewicz már idézett könyvében, az epikáról szólva, két szereplőtípust különít el: "vannak olyan szereplők, akiknek lényeges tulajdonságai és funkciói hasonlóak valamilyen valóságos szereplő tulajdonságaihoz és funkcióihoz (ezeket *analóg*

szereplőknek nevezhetjük), és olyan szereplők, akik olyan tulajdonságokkal és funkciókkal rendelkeznek, melyek arra mutatnak, hogy a valóságos alaktól gyökeresen különböznek (*fantasztikus alakok*).⁷ Nos, úgy véljük, Petelei István jellegzetes novellahősei is az *"az analóg szereplők"* sorába tartoznak, akikre tehát a *"fiktív (quasi-)ítéletek"* érvényesek. Petelei, mint köztudott, a múlt század végének-fordulójának írója, Mikszáth, Bródy, Gozsdu, Papp Dániel, Tömörkény, Gárdonyi kor- és nemzedéktársaként a rajz- és tárcanovella művelője. Élményvilága Erdély, pontosabban -- szűkebb pátriája, a Marosvidék és a Mezőség társadalmi-emberi valóságához kapcsolódik. Pályáján két város, Marosvásárhely és Kolozsvár játszik meghatározó szerepet. Az első, ahol született és felnőtté vált, s ahová élete utolsó két évtizedében idegbetegsége miatt visszavonult -- jellegzetesen patriarkális-polgári vidékiességgel, a másik, ahol tíz évig (1880--90) hírlapíró- és szerkesztő, akkoriban megpezdült kulturális-szellemi életével. Örmény-katolikus kereskedő-iparos családjából a művészetek iránti fogékonyságot, érdeklődést viszi magával szellemi útravalóként a kolozsvári gimnáziumba, majd a budapesti egyetem bölcsészeti karára, ahonnan aztán széles körű (magyar és világirodalmi, történelmi) műveltség birtokában tér vissza szülővárosába. Ez a tájékozottság nyilvánvalóan ellentétbe kerül azzal a közállapottal és kulturális megrekedtséggel, amit Petelei otthon tapasztal. Találón írja erről Diószegi András, hogy: "az egyetemről hazatért ifjú más, mint lassúvérű, szatócsos-táblabírós gondolkodású, bigottságra hajlamos társasága. Ideges, érzékeny kedély, kutató-firtató hajlandóságú, felvilágosult szellem".⁸ Szülővárosát csakhamar otthagyva, újságírónak szegődik Kolozsváron; úgy érzi, a közírás minden egyéb foglalatosságnál nagyobb teret nyújt a közhasznú és értelmes cselekvésre, s egyúttal az írói ambíciók érvényesítésére. És valóban, a három kolozsvári lapnál (Kelet, Kolozsvári Közlöny, Kolozsvár) eltöltött évtized írói tevékenységének legmozgalmasabb és legtermékenyebb szakasza. Alkalma nyílik ekkor átfogóan és tüzetesen dokumentálódni a korabeli erdélyi valóságról, a gazdasági és szociális viszonyokról éppúgy, mint a politikai-művelődési életéről. Vidéki útjainak, ahogy ő nevezi -- "csavargásainak", élményeit cikk- és riportsorozatokban rögzíti, közöttük sokban olyan valóságos és konkrét élethelyzetekről, emberi sorsokról jegyzi le megfigyeléseit, amelyek a szépírói "műhelyben" mint novella-témák, modell-jellegű fikciós elemek térnek vissza.⁹ Írástudói felfogását (amely sajátos módon persze, az elbeszélőre is érvényes) ebben az időben ő maga így sommázza: "Csak egy szabályunk van: igazat kell írni!"¹⁰ Tényiszertelő-valóságközeli szemléletmódja már ezekben a publicisztikai és szociografikus tárcáírásokban, riportokban is szépírói igény-nyel és igényességgel párosul, ami nemcsak a nyelvi-stiláris megformálásban, a látott-tapasztalt élettények nyersségét mintegy ellentétező hangulati elemek, lírai jellegű leírások gyakori alkalmazásában nyilvánul meg, hanem abban is, hogy a té-

nyek sokasága nagy mértékben szelektálva, céltudatosan tömörítve-sűrítve tárul fel. Úgy is mondhatnánk, Petelei már publicistaként is az egyediben az általánost, a lényegest, a jellemzőt igyekszik megragadni, valamelyest "eltávolodva" tehát a reálisan létező tárgyaktól, jelenségektől, riportalanyoktól – a művészi fikció, analógia irányába emelve őket, ahol a "valódi ítéletek" és a "quasi-ítéletek" egybeszővődnek, a dokumentatív és a szépírói módszer együtt van jelen. Jellemző példája ennek a *Mezőségi út* című szociográfiai riportja (1884)¹¹, melyben a Marosvásárhelytől északnyugatra, 15-30 km távolságban szétszórt falvak, települések (Bánd, Berge-nyec, Madaras, Pagocsa, Panit, Kövesd) gazdasági, szociál-kulturális életéről rajzol helyzetképet. Adatok, tények, személyes tapasztalatok szolgálnak itt valamennyi érv, következtetés bizonyítására. Döbbenetesen hiteles valóságkép körvonalazódik tolla nyomán a vidék anyagi és szociális állapotáról, a tulajdonviszonyokról, a kultúráról (illetve kulturátlanságról) és az emberi kapcsolatokról. Lényegretörő tárgylagossággal világít rá az általános elmaradottságra s mindennek lélek- és erkölcsorzító következményeire. Figyelmének előterébe az egyes emberi sorsok kerülnek; némelyiküket részletezőbben – beszélgetve és/vagy viselkedésük-megnyilvánulásaik leírásával – jellemzi, másokat csak vázlatosan, helyenként novellisztikus történés-mozzanatokat is beleszőve a vizsgálódásba. *A Vlegyászán* és az *Irkafirka* című riportjaiban még távolibb "csavargások" útiélményeiről számol be olvasóinak¹². Ezekben is a tényszerű leírás, naplószerű közlés mód van túlsúlyban, ám az előbbinél jóval több a személyesség és líraiság, nagyobb az érzelmi-hangulati elemek aránya, oldottabb az előadásmód. Az író mindamellett, hogy részletezően tudósít a Bihari-havasok lakóinak (köztük a mócok), illetve a dél-erdélyi (zalatnai, abrudbányai) aranybányászok küzdelmes, veszélyekkel teli mindennapjairól, gyakran mintegy befefeledkezik egy-egy útközből hallott rövid történet, esemény elbeszélésebe; hosszabban elidőz egyik-másik riportalany, különösen a torockóiak életének, szokásainak, a lányok és asszonyok pompázatos népi öltözékeinek leírásánál, és szinte nem győzi lépten-nyomon megcsodálni a természet változatos szépségét. Egyszóval -- az érzéki realitás talaján marad ugyan, de a dokumentumjellegű feljegyzések még több fikatív elemmel telítődnek.

3. Időközben novellákat is ír; három kötetben adja ki (*Keresztek*, 1882; *A fülemile*, 1886; *Az én utcám*, 1886), szigorú műgonddal, önkritikával megválogatva. Később, a marosvásárhelyi és szovátai elszigeteltség, magány éveiben még öt kötetet jelentet meg (*Jetti*, 1893; *Felhők*, 1897; *Vidéki emberek*, 1898; *Az élet* I--II., 1905), amelyek azonban írói világának alapvonásait legfeljebb csak árnyalják, lényegesen nem módosítják. Különös, szokatlanul újszerű művekként fogadja ezeket a kortárs kritika; elismeri ugyan szerzőjük eredeti tehetségét (pl. Gyulai Pál), de életszemléletével és ábrázolásmódjával nehezebben tud megbarátkozni. Újszerűsége-

gük a témaválasztásban, jellemrajzban és a művészi kivitelezésben egyaránt megmutatkozik. Nem jelentékeny eseményekről és személyiségekről szólnak, mint a korabeli romantikus-anekdotikus "beszélyek", nem derűsen távlatnyitók és lineáris szerkezetűek, mint a népnemzeti irány elbeszélései. Többségük rövid tárca, rajz; hősei nagyon is szürke, köznapi emberek, a maguk kisszerű, olykor tragikomikus vagy "abnormális" életvitelével, baljós rögeszméivel. A novellairó Petelei mindenkéltől szerteágazó rokonsága és kisvárosi szomszédsága köréből ihletődik, innen választja hőseinek prototípusait. Barátja, Bedőházy János vallja később visszaemlékezésében, hogy alakjai előtte valóban "ismerős, látott alakok" voltak, "ha nem is egészben, de részleteikben, ha nem is cselekvéseikben, de jellemükben. Láttam (...) az ő vénkisasszonyát (*Árva Lotti*). Ismertem az ő szomszédját, a letört Urr Jósikát (*Az én szomszédom*), és mintha javítottam volna ruháimat az ő vézna kis szabójával (*Klasszi*)..."¹³ Élményköre persze azért tágabb ennél -- publicisztikája ugyancsak bizonyítja --, más társadalmi rétegekre is kiterjed (parasztok, dzsentrik, arisztokraták), bár tény és való: legtöbb történetének a vidéki kisváros a színtere, ennek perspektívájából láttatja hőseivel a világot. Ez a perspektíva (pl. a Mikszáthéhoz képest) külső dimenzióit tekintve kétségtelenül szűk, ám valóság- és emberközelsége, életszerűsége révén annál több belső mozzanat megfigyelésére és exponálására bizonyul alkalmasnak. Petelei a kisvárosi-vidéki életnek elsősorban azokra a jellegzetes aspektusaira figyel, amelyek tulajdonképpen a magyar polgárosodás felemás jellegéből adódnak. Hősei sorsában nem annyira az okot, mint inkább az okozatot, a következményt ragadja meg, illetve -- ez utóbbi felől és alapján világít rá az elsőre, s az utat, a történésfolyamatot többnyire csak visszacsatolás-szerűen érzékelteti, pontosabban: csak vázolja. Ami az okokat illeti: egyik alapélménye és fő témája a vidéki társadalom hierarchikus jellege, amely minden emberi viszonylatot, cselekedetet, gondolkodásmódot, magatartást végső fokon meghatároz. Ebben a függőségi láncolatban az iparos és kereskedő a dzsentri hivatalnok, emez az arisztokrata közelségét és kegyeit keresi -- mindenki a magasabb rangúhoz szeretne idomulni, aminek rendszerint tragikomikus bukás vagy megszégyenülés, morális-lelki torzulás a vége. Sokféle változatban tér újra meg újra vissza, ismétlődik ez az alaptéma, más-más alakok, egyéni szituációk keretében, de azonos (vagy hasonló), az okokra jószerint csak visszautaló tanulságokkal. Árva Lottinak, a betegesen nagyravágyó "főkötőcsináló" asszony leányának egész ifjúságát az a hiábavaló törekvés őrli fel, hogy -- ha nélkülözések árán is -- fenntartsa a jómód látszatát és "úri" férjet fogjon magának. S amikor évek múltán megjelenik Dezső Balázs, az "eszményi gavalér" (valójában üreslelkű, tivornyázó dzsentri), hogy ivópajtásai szórakoztatására, heccből feleségül kérje, Lotti azt hiszi, végre teljesült régi álma, és belehal az örömben: "A bűt, bánatot csak elbírt, az örömet nem. Nem ismerte addig."(*Árva*

Lotti) Boros Samu, a szűrszabó olyan házat akar építtetni, "melynek ablakából lepökhessen az utcán járó népségre". Elegendő pénze nincsen könnyelmű vállalkozásához, az ácsmestereket üres ígéretekkel hitegeti, és hiába próbálja takargatni zavarát, odavész "úri becsülete". Pánczél Józsi tűzoltó egyenruhát s hozzá csillogó cifraságokat vásárol, hogy a város előkelősége előtt tetszelegessen, miközben beteg gyermeke meghal, családja nélkülözésbe sodródik miatta (Ö. T. O.). A pénz- és rangkórságból eredő nagyravágyás másik erkölcsi következménye a polgári család s általában az érzelmi élet válsága, a "családi háromszög" is, amely sokféle variációban ismétlődik mint alaptéma. Itt azonban fordítva, a társadalmi ranglétrán mintegy felülről lefelé történik a folyamat. Az arisztokrata vagy a dzsentri kénye-kedvének a módos polgár, emezének, illetve mindeniknek a nincstelen kisember, igen gyakran a nő és a gyermek válik áldozatává. *A fülemile* című elbeszélés idősebb pékmestere (Ferencz Ferenc), miután nagy vagyont gyűjtött, fiatal, de szegény lányt vesz feleségül, akit a külvilágtól elzárva tart, akárcsak kalitkás madarait. De az érdekházasság látszatharmóniája nem tart sokáig. Ágnes nyügnék érzi az egész nyárspolgári kényelmet, börtönné a környezetét, szabad életre, tiszta érzelmekre vágyik. Kiderül, hogy a léha dzsentri fiatalember (Páli Gyula) csupán az olcsó szerelmi kaland reményében áll szóba vele, Ágnes kénytelen belenyugodni addigi sorsába, ha nem akar a züllés útjára jutni. Másutt (*Elítélve, Elkészt, A gyámoltalan*) a vagyoni érdekekre alapozott házasság még súlyosabb következményekkel jár, olykor emberéletbe kerül. Az *Elítélve* asszonyhőse (Klemi) néhány hétig falun tartózkodik, ahol egykori szerelmével találkozgat. Visszatérése után szokatlanul kedvesen bánik férjével, ami gyanút kelt a férfiban, s attól rettegve, hogy az tudomást szerez terhességéről, öngyilkosságba menekül. S a férj követi példáját.

Más novellákban a kispolgári asszonyságok álszent, kicsinyes érzelmvilága és magatartása körvonalazódik. A gazdag boltosné "nagylelkűen" magához fogadja özvegyen maradt hajdani barátnőjét, de csak azért, hogy mint ingyen-cselédet kihasználja és életét megkeserítse (*A könnyörülő asszony*). *A székek* című novella szomszédasszonyai egyetlen szék miatt vesznek össze és válnak halálos ellenségekké; János, a mészáros, aki éveken át kénytelen eltűnni felesége rigolyáit, groteszk módon – csak az asszony hirtelen halálával szerezheti meg otthona szabad használatának örömét (*A tiszta ház*). Ezekben a novellákban nem is annyira a leleplezés a fontos – írja Mezei József –, mint inkább "annak hirdetése, hogy valami elromlott az életben, nagy erkölcsi rengést jelez az emberi lelkek szeizmográfja (...), éppen az a realisztikus, hogy két világ, a nemesi és a polgári, vonzza és taszítja egymást örök-ké idegenül. Az egyik gögös és felelőtlen, a másik kicsinyesen és tunyán álmodozó."¹⁴

Ezek a humán- és erkölcsromboló erők a falu világát sem kímélik, a vagyoni és szociális rétegződés itt is súlyos következményeket okoz az emberi sorsokban és kapcsolatokban. Itt valamelyest erőteljesebb az ellenállás-védekezés gesztusa, és talán épp ezért kevesebb a tragikomikus és groteszk elem a szituációteremtésben és jellemábrázolásban, több a drámaiság és a tragikum, balladaibb jellegű a gondolati-érzelmi atmoszféra. Ám a tanulság nem kevésbé lesújtó. A *Parasztiségyen* nincstelen, de szemrevaló parasztlányát (Eszti), a módos gazdalegény (Marci) "hírbe hozza" a falu előtt, hogy vagyontalan kedvesét eltávolítva tőle, könnyebben megkaparintassa; a gazdag fogadóslány magának akarja megtartani a férfit, akit felesége és gyermeke hiába vár (*Két fehérnép*); Jusztin, a módos parasztgazda leánya lelkiileg belerokkan abba, hogy gögös apja durván eltiltotta a háztól és öngyilkosságba taszította vagyontalan udvarlóját, a katonaságtól szabadságra hazatért legényt (*Az öreg gazdák beszélgetnek*).

Még tragikusabb következményeket lát Petelei a lét periferiájára szorult kisemberek, a leginkább "megalázottak és megszorítottak" sorsában, akikről már publicistaként is emberközelből tájékozódhatott és együttérzéssel vallott.¹⁵ Joggal nevezi őt (novellisztikája alapján) Németh G. Béla elsősorban "a válságba jutott kisember írója"-nak, "aki érzékeli, hogy az érvényüket veszített, de a társadalomra rámeredezett régi szerkezetek s az alattuk formálódó újak ütköző anarchiájában, össze nem illésében mint sérülhet meg, szenvedhet, s lehet torzan arányvesztővé a szerkezet minden tagja. Lent is, fönt is egyaránt; bár, a nehézkedés törvényének megfelelően, főleg lent".¹⁶ Börtönbe kerül a háromgyermekes családapa, mert karácsony estéjén játékot lopott beteg kislányának, s miközben raboskodik, kislánya meghal (*A tolvaj*); a kis boltosinas, akit özvegyen maradt édesapja városra szegődtetett, végképp megbélyegzett, bűnös emberré válik ismerősei szemében, mert a "segéd úr" étel-italféléket hordat vele magának a tulajdonos boltjából, s ráadásul -- évek múltán is éppen ő alázza meg, akinek a kedvéért annak idején lopásra szánta magát (*A folt*). De még szálnalmasabb az apátlan-anyátlan gyermekek, a családi-házastársi viszályok, erkölcsi kilengések áldozatainak sorsa (*Az anya kicsiben, Kislány baja, Egy kisfiú története*). Velük kapcsolatban Petelei az elsők között szól (Reviczkyvel, Bródyval egyidejűleg) arról, hogy az urbanizáció és a vagyoni érdekre épülő házasság, szociális kiszolgáltatottság milyen tragikus következményekkel jár. Mivel a város gondtalan, "úri" életforma lehetőségét ígéri, ártatlan és naiv lányok sodródnak a városi urak hálójába, a morális züllés lejtőjére (*A csikos szöttek, Gát a lejtőn, Balog Eszti elment*). Igaz, a válságos helyzetek alakulását is olykor éppen a gyerek szerepe fordítja a pozitív megoldás irányába (*Emlékek, Kaland, Klára, az anya, Az óra*).

4. Petelei alakjai tehát a vidéki hétköznapiak egyhangúságában őrlődnek vágyaikkal, emberségükkel. Életszerűen "kitalált" és jellemzett, analóg-fiktív szereplői ők a századvégi társadalomnak, jóval innen a fantasztikumon, közel a mindennapok realitásához. Említettük, többségüket élőmodellekről mintázta meg, akikkel családja, kisvárosi szomszédsága körében vagy sétái, utazgatásai közben ismerkedett meg. Érdekesek és sokatmondóak -- épp a valóságközeli jellem- és helyzetrajz tekintetében -- "beszélő" nevei, amelyek (egyéb eljárásokkal, eszközökkel együtt) sokféle hangulat, magatartás-elem kifejezői (rokonszeny, megbocsátó derű, fanyar ironia, éles szarkazmus, bágyadt melankólia, megvetés, harag). Gyermekkori eszmélkedésében (a családi hagyomány szerint¹⁷) nagy szerepet játszott "Rebi néni" (Eránosz Rebeka), a népes Petelei-ház jóságos "védőangyala", a pártában maradt távoli rokon, aki mintha anyja lett volna, féltő gonddal nevelte, és képzeletét, mesevilágát alakította. Rebi néni alakja (Annamária, Klára, Veronika vagy más néven) számos novellában felismerhető. Így például a *Jer édes a karomba* hősnőjében: "Annamária néni vén leány, egy jólelkű, mindennel megelégedő ártatlan lélek, aki sohase gondolt világi multságokra, aki tán sohase volt fiatal, egész életében szolgált és szeretett (...). Ő bizonyosan úgy született, ama szelíd szemekkel, csontos, barna arccal, vértelen, keskeny ajakkal (...), munkától bogos ujjakkal; ama kávészínű, minden divatot megtagadó, feszesen álló ruhával; és ily külső díszek nélkül szűkölködve, más se vette észre s ő se tudhatta, hogy neki valami neme volna, és ah! bizonyára vágyó szemmel sohase méregette végig őt férfiszem, s ama dolgos kezét férfiújj nem érintette szerelmes indulattal...". Az *édesanya* c. novella hősnője, a vén dada (Klára) türelmesen engedelmeskedik az elkényeztetett gyerek szeszélyeinek, táncol is, ha ez úgy kívánja; az apjától kapott levelet is neki kell felolvasnia, mert ő "jobban olvassa", mint bárki más. És Rebi néniire emlékeztet *Az óra* Veronikája is, aki buzgón imádkozik a misén, és titkolt csalódásán s haragján felülemelkedve -- megértő szájalommal és szeretettel veszi gondjaiba volt jegyesének kislányát. Petelei az előkelősködő, a tönkrement, de társadalmi rangjukkal hivatkozódó szereplőinek gyakran ad szokatlan, feltűnő nevet, s erre ő maga is utal ironikusan: "...a jelesebb fiúk részére jelesebbnek tartva a szebb nevű Alfréd, Elemér stb. fiúkat" (*A kis Gáspárovics*). A *Lobbanás az alkonyatban* hősnői "idegen hölgyek"; Vilhelmina asszonyosság "kissé érett, sőt elvirágzó"; "a leányt Virginiának hívták. Dallamos, ritmikus, a s úri név ez". A csalással hirtelen meggazdagodott Lakatos Márton a magukat arisztokrata-ivadékoknak vélt "unokái" előtt így végrendelkezik: "Elég ha csak te, méltóságos unokám (gondolom, Szilárdnak hívnak), meg a nénéd, Adelaid, a reménybeli báróné, és húgod (nem Melániának hívjátok-e?, mert az ilyen fene cifra úri neveket nehezen tartja az eszében egy ilyen vén paraszt." Vagy: a *Fekete tulipán* úrhatnám asszonya nem keresztelteti fiát Salamonnak -- ahogyan apját-nagyapját hívták --,

inkább *Aurél*nak: "Mert igaz: egy Salamon nevű fiatal úr, ha neki úgy tetszik, kukk-ra dobhatja a pantofliját az utcán, de egy Aurél nevezetű úrfi gombos stiklit hord, amit nem rúghat le." Egyik-másik novellaszereplő neve félreérthetetlenül jellemzi hordozóját. *Árva* Lotti, a gyámoltalan és alázatos városi írnok ("Domine Árva") leánya, nemcsak apja révén, hanem önnön sorsában is tényleg "árva", magányos (*Árva Lotti*); *Kis* Dénes, *Az óra* fennhéjázó, piperkőc fiatalembere valóban "kis"-sé zsugorodik a novella fiatal tisztartójával (Károlyival) szemben, aki viszont emberséges, határozott jellem; *Kis* Farkast, a *Gyehenna* merész álmokat szövögető tanár-hőst pedig nevéhez illően lenézi, megsemmisíti a pökhendi kisvárosi környezetet. Alakjait az író gyakran teljes nevükön vezeti be a történetbe, aztán szinte egyidőben azzal, hogy közel kerülnek az olvasóhoz, már csak keresztnevükön, sőt becenevükön emlegeti, így is érzékeltetve a közvetlenséget (ami persze nem föltétlenül rokonszenvet jelent!). *Katalin*, Baranyai Katica, a missziós-fanatikus vénkisasszony saját, túlvilágon vélt üdvösségeért itt, a földön mások boldogságát igyekszik tönkretenni (*Mayer, a zsidó suszter*); *Kata*, a "vén, bosszús, zápon maradt vénleány", aki "tán sohasem volt elégedett életében", gonoszkodó zsörtölődéseivel megkeseríti a magához fogadott Juszti életét (*A könnyörülő asszony*); *Cifra* Katit, a város fertőjében elveszett falusi lányt, környezete illeti "cifra" jelzővel, az elutasítás és megvetés jeleként. Mégis, ő menti meg a hasonló sorstól fenyegetett falusi leánykát, földijét a veszélytől (*A csikos szőttes*). A névhasználat olykor ellentétes belső tulajdonságokra utal: az özvegyen maradt *Édes* Gergelyné *Keserű* úrhoz küldi a cselédlányt vásárló-könyvért (*A székek*), jelezve, hogy férje halála után az árakat most már utólag is megbeszélhetik. Jellemző az is, hogy Petelei a gyermek-szereplőknek nem ad rosszálló árnyalatú gúnyneveket, nem tesz különbséget a törvényes és törvénytelen gyermek között (sőt ez utóbbihoz még több szeretettel közeledik), novelláiban a sokszor előforduló Zsuzsika, Mari, Jóska, Jánoska, Rózsika nevek megértő rokonszenvéről, meghitt közvetlenségéről tanúskodnak.

5. Kétségtelen, Petelei egész írói világát a nagyfokú zártság jellemzi, novellisztikája nem a nagyság, monumentalitás, hanem a kisszerűség, mozaikszerű szétदारboltság hatását kelti. Művei olvastán nem a mozgalmasság, hanem a statikus jelleg tűnik szemünkbe. Az író ezekben többnyire "pillanatfelvételeket" készít, helyzeteket, magatartásformákat, gesztusokat ír le, s a külső történésfolyamatnak, a konvencionális cselekménynek legfeljebb csak annyi szerepet juttat a kompozícióban, amennyi egy-egy sorsdöntő lépésnek, mint következménynek, a megindoklásához föltétlenül szükséges. Ezért -- néhány nagyobb lélegzetű elbeszélés kivételével (*Emlékek, A fülemile, Egy asszonyért, Jetti*), amelyekben még helyenként romantikus-anekdotikus elemek is felbukkannak -- legtöbb novellájában a részletes lélekrajz, finoman árnyalt leírások, táj- és hangulatképek töltik ki a szélesebb kereteket.

Épp a valóságközeli fiktív modellálás érdekében -- s alkata, tehetsége sugallatai szerint is -- találja leginkább alkalmas műformának a rajz- és tárcanovellát, amelynek sajátos, egyéni változatait -- mint korábban már jeleztük --(számos kortársához hasonlóan) az újságírói-publicisztikai gyakorlatban alakítja ki, majd csiszolja, tökéletesíti. A hírlap tárcarovatában, a "vonal alatt" közölt írásnak tudvalevően rövidnek kellett lennie, s a rövidség mértéktartást követelt a meseszövéseben és szerkesztésben egyaránt. "Petelei avatott kézzel dolgozta ki ezt a miniatűr műfajt -- állapítja meg Bisztray Gyula --. Többnyire csak egy-egy jelenetet, egy alakot, egyetlen helyzetet vagy hangulatot vetett papírra; úgy azonban, hogy a vázlat a ki nem rajzolt vonalakat, összefüggéseket, az előzményeket, a háttért is sejtessen és megértessen."¹⁸ Galamb Sándor szerint: "a bemutatásnak e szándékosan torzó volta (...) a ballada hézagossá válásával tart rokonságot, vagy még távolabbi példát keresve, Rembrandt képeihez hasonlít, amelyeknek csak egyes részeire vetül fény, a többi sejtelmes homályban marad"¹⁹. És tegyük hozzá: mivel az író röviden sokat (minél többet) igyekszik elmondani, szavainak annál nagyobb az értelmi és hangulati megterheltsége, jelentéssége, s a tárgyak, emberalakok, helyzetek rajza annál frappánsabban, de nem csekélyebb hitelességgel villantják fel a gondolati-érzelmi lényegét -- az írói "üzenetet".

Való igaz: Petelei jellegzetesen átmeneti kor, a "fin de siècle" életérzésének a megszólaltatója, a fáradt lemondásé, rezignációé, ami azonban korántsem valamiféle megfoghatatlan, romantikusan "kitalált" miliőben, hanem a vidéki hétköznapiak közvetlen realitásában gyökerezik. Keserű kiábrándultsággal látja és láttatja az életet, idillikus mesékkel, szép illúziókkal nem andalítja olvasóit. Könnyű szórakozást, felüdülést valóban nem kínálnak az ő novellái, miként a balladák és sorstragédiák sem, amelyekkel megannyi rokon vonást mutatnak. Egyebek mellett bizonyára ezért is maradt évtizedeken át mindmáig -- ahogyan számos méltatója őt nevezi -- csupán az "írók írója". Ám ez sem kevés.

JEGYZETEK

1. J. Kleiner: *Fikcja intelektualna w literaturze* (1922) (Az intellektuális fikció az irodalomban); idézi: Henryk Markiewicz: *Az irodalomtudomány fő kérdései*. Gondolat, Bp., 1968. 95.
2. Markiewicz, *uo.*, 99.
3. A. Gide: *A pénzhamisítók*, ford.: Gyergyai Albert. Bp., 1966. 183--184.
4. Markiewicz, *i. m.*, 101--102.

5. R. Ingarden: *O dziele literackim* (1931) (Az irodalmi műről.) Varsó, 1960. 238--239.; Markiewicz, i. m. 103.
6. Péczely László: *Bevezetés a műelemzésbe*. Gondolat, Bp., 1973. 225.
7. Markiewicz, i. m., 112.
8. *A magyar irodalom története*, IV., Bp., 1965. 788.
9. Több mint félezer cikke, tárcaírása között számos olyan olvasható, amelyek publicisztikai előváltozatai egyik-másik novellájának.
10. Gyalui Farkas: *Első és utolsó találkozásom Petelei Istvámmal*. Erdélyi Almanach. Kolozsvár, 1925. 62.
11. Az író kéziratok hagyatékából először Bisztray Gyula tette közzé, Petelei István: *Lobbanás az alkonyatban* c. novella-válogatásban. Bp., Szépirodalmi, 1955.
12. *A Vlegyászán*, I--III. Kolozsvári Közlöny, 1984. szept. 29.--okt. 5.; *Irkafirka*, I--IX. uo., 1885. aug. 5.--aug. 23.
13. Bedőházy János: *Petelei Istvánról*. Erdélyi Múzeum, 1914. 343.
14. *A magyar irodalom története* 1849--1905. Bp., Gondolat, 1963. 344.
15. Petelei a három kolozsvári lapban sokat cikkezett a perdita-témáról, a nők szociális helyzetének javításáról és gyermekvédelmi intézetek, nevelőotthonok létesítéséről.
16. Németh G. Béla: *Századutóról -- századelőről*. Magvető, 1985. 130.
17. Ld. Bisztray Gyula: *Petelei István családja*. Bp., 1949.
18. Bevezetés a *Lobbanás az alkonyatban* c. Petelei-kötethez, 15.
19. Galamb Sándor: *Költészetünk fordulata a múlt század utolsó harmadában*. Napkelet, 1923. 10. sz., 902.